

МИНИСТЕРСТВО ПРОСВЕЩЕНИЯ РОССИЙСКОЙ ФЕДЕРАЦИИ
Министерство образования Республики Тыва
Администрация муниципального района "Кызылский кожуун" Республики Тыва
Муниципальное бюджетное общеобразовательное учреждение
Баян-Колская средняя общеобразовательная школа
имени Долчанмаа Бай-Кара Шожульбеовны.

РАССМОТРЕНА
Заместителем директора по
ВР

Дувен-Бады
Дувен-Бады А.А.

Протокол № 1
от «18» августа 2023 г.

СОГЛАСОВАНА
заместителем директора по
УВР

Чанзынмаа
Чанзынмаа С.К.

Протокол № 1
от «19» августа 2023 г.

УТВЕРЖДЕНА
и.о директора школы

Токсун Ш.А.
Токсун Ш.А.

Приказ № 47
от «19» августа 2023 г.

РАБОЧАЯ ПРОГРАММА

по внеурочной деятельности «Улусчу ужурлар»
для обучающихся 5^{а,б} классах

Составитель: педагог дополнительного
образования Доржу Ольга Байкараевна

с.Баян-Кол, 2023 г.

Тайылбыр бижик

1-ден 6 класстарга чедир сүмелеп турар «Улусчу ужурлар – амыдыралдың дөзү» деп чижек программаның кол сорулгалары мындыг:

- 1) Амгы үеде (XX в. 1970 чч. – XXI в эгези) бичии кижилерниң кижизидилгезинде четпейн турар айтырыгларны чугулалап көрбүшаан айтып өөредери.
- 2) Тыва кижиниң иштики хөңнү, делегей көрүүшкүнү кандыг болурун, дың кара кижилер-биле харылзаа тудуп амыдыраарыңга херек чүүл – чурумга, туруштуг хамааты болурунга кижизидер.
- 3) Өзүп олурур салгалдарга бистиң бурунгу ада-өгбелеривистиң арттырып каан чаагай ёзу-чаңчылдарын база амыдыраарының эге дөзүн дамчыдып бээри-биле оларга чуруктарның азы немелде материалдарның дузазы-биле билиндир тайылбырлап тургаш өөредип, угландырып, улаштыр амыдыраарыңга, ниитилел мурнунга ёзулуг кижилер болурунга боттандыраар кылдыр угаадыр.
- 4) Тыва оол-даа, кыс-даа уругларны бодунуң чонунга депшилгелиг, үзел-бодалдарыңга, ужурларыңга, чаңчылдарыңга дүүштүр өстүрери, кижизидери кол чугула чүүл деп билиндирер.
- 5) Башкыларның, ада-иениң, өөреникчилерниң дузазы-биле улусчу ужурларга хамаарышкан материалдарны чыыр, шинчилээр, сайгарар, шенелде ажылдарны чорудар.
- 6) Тыва чоннуң азы тус черниң чурттакчыларының болгаш кожа-хелбээ биче буурай чоннарның амыдыралының онзагайын, культуразын, аразында дөмейлешкек чүдүлгө-сүзүглелдерни, чаңчылчаан байырлалдарны канчаар эрттирип турарын хүндүлөп көрүп, сонуургалын оттурар болгаш билиин делгемчидеринге дузалаар.

Программа тыва болгаш өске-даа Төп Азия улусунуң 12 (60) чыл эргилделиг календарыңга болгаш улусчу педагогиканың мөзү-бүдүш талазы-биле эрте кижизидилге принципинге даянган. Азы өскээр чугаалаарга, уруглар кижизидилгези иезиниң иштинге тыптып келген үезинден 12 харга чедир (эрги сан-биле) өөнге, ада-иениң холунга, улуг улустуң хайгааралыңга эртер дээрзин барымдаага ап турар. «Кижилер болуру чажындан, аът болуру кулунундан» деп үлегер домак улусчу кижизидилге башкылаарынын кол даяныр угланыышкыны болур.

Демдек салбас, а чартык чылдап зачет хевиринге түңнелди көргүзүг-шингээдилге хевиринге кылып, өөреникчиниң демдээ кылдыр санап болур.

Ниити шактарның санынче экскурсиялар, оюннар, мөөрейлер, ужуражылгалар, улусчу байырлалдар шактары база кирген.

Кичээлдер нургулайында оюн хевирлиг, практиктиг угланыышкынныг болуп, аян-чорук, көргүзүг-шингээдилге, янзы-бүрү чогаадыкчы ужуражылгаларны, аас-чогаал кичээлдерин, бойдусче походтарны, хайгааралдарны, хостуг чугаа хевиринге эрттирип болур. Программаның темаларын, шактарын, чижеглей берген ону башкы бодунуу-биле делгемчидип азы кыскаладап ап болур.

Хар-назын аайы-биле шактарның үлелгези:

- 1 класс – «Бистиң өг-бүлевис. Мал-маган – тываларның амыдыралының дөзү» - 35 шак
- 2 класс – «Кижиниң чаражы – бүдүжүнде» - 35 шак
- 3 класс – «Бойдус магадылалы» - 35 шак
- 4 класс – «Кижиге эш херек» - 35 шак
- 5 класс – «Бойдус болгаш улусчу ужурлар» - 35 шак
- 6 класс – «Кижилер – бойдустуң дээди чаялгалы» - 35 шак

Өөреникчилер-биле ажылдаарының хевирлери:

- беседа-кичээлдер (диалог, монолог);
- чаңгыстап, бөлүктөп, аңгы-аңгы хар-назынныг бөлүктөр-биле кичээлдер;
- чогаадыкчы ажылдыг улустар-биле ужуражылгалар;
- музейлерге экскурсиялар;
- янзы-бүрү мөөрейлерге киржилге;
- оюннар өөренири, сайзанактап ойнаары;
- кичээл-концерттер, викториналар;

- эки, чараш чаңчылдар чыыры.

Ажылдаарының методтары: теорияга өөредери, практиктиг кичээлдер, сөс-биле өөредери, көргүзүп тургаш өөредери.

Кижизидериниң аргалары: шаннап-мактаары, чөпшээрежип-деткири.

Кичээлди эрттирерде көргүзөр чүүлдер: ТСО, ИКТ, интерактивтиг самбыра.

5 класска улусчу ужурлар деп эртемниң утказы болгаш тургузуу:

Амылыг бойдус. Тыва улустуң оран дугайында билиишкени. Оран дугайында чалбарыглар. Үш оран дугайында. Дээр дугайында. Дээр чадаары. Хүн дугайында. Хүн дуртунуң календары. Чайгы хүн дуртунуң ажил-агый календары. Ай болгаш хүн дугайында. Ай календары. Сылдыстар. Сылдыстар болгаш сылдыстар бөлүүнүң дугайында тоолчургу чугаалар. Сылдыстар дугайында тыва улустуң тоолчургу чугаалары. Тыва авалыг планета. Хуу сылдыс. Черниң бодарааны. Делегей ыяжы. Ыдык ыяштар. Тыва улустуң ыяшка хамаарылгазы. Чадаң үнүштер. Оргаадай казарда чалбарыг. Төрээн черим даштары. Төөү-тураскаал даштары. Чурт-девискээр даштары. Ойнаар даштар. Суг даштары. Каасталга даштары. Чонар даш. Төлге даштары. Арт-сынга хамаарышкан бурунгу билиишкенинер. Ыдыктыг тос таңды. Суг дугайында тоолчургу чугаалар. Аржаан. Хартыгайлаары. Отка чалбарыыры.

Чогаалдардан үзүндүлөр: С. Сарыг-оол «Хамнаарак». М. Кенин-Лопсан «Овааны алгаары». С. Сүрүң-оол «Тывалаар кускун» (Тоожудан үзүндү). М. Эргеп «Кедергей-ле байлак оран». С. Пюрбю «Белек». С. Сарыг-оол «Аңгыр-оолдуң тоожузу» «Мөңгө аржаан» (Тоолчургу чугаа). К. Кудажы «Черге йөрээл». Л. Чадамба «Бай-ла Тайгам». К. Бегзи «Шеңне чечээ». С. Сүрүң-оол «Ырла, Хемчик». К. Кудажы «Сугга йөрээл». Т. Кушкаш «От чаячы». К. Кудажы «Отка йөрээл».

5-ки классты доозуп тургаш, өөреникчилерниң шингээдип алыр кол билиглери болгаш мергежилдери:

- Амылыг бойдушту, черниң бодараанын билир болур;
- Тыва улустуң оран дугайында билиишкенин, оран дугайында чалбарыгларны, үш оран дугайын билип алыр;
- Дээр дугайында, дээр чадаарын угаап билиптер апаар;
- Хүн дугайында, хүн дуртунуң календарын, чайгы хүн дуртунуң ажил-агый календарын тодарадып билиптер апаар;
- Ай болгаш хүн дугайында, ай календарын чуруп, көрүп, санап өөрениптер;
- Сылдыстар болгаш сылдыстар бөлүүнүң дугайында тоолчургу чугааларны, сылдыстар дугайында тыва улустуң тоолчургу чугааларын, тыва авалыг планетаны, хуу сылдызын долузу-биле билип аптар;
- Делегей ыяжы, ыдык ыяштар, тыва улустуң ыяшка хамаарылгазын, чадаң үнүштерни, оргаадай казарда чалбарыгны ханызы-биле шингээдип алыр;
- Төрээн чериниң даштарын, төөү-тураскаал даштарын, чурт-девискээр даштарын, ойнаар даштарны, суг даштарын, каасталга даштарын, чонар дашты, төлге даштарын болгаш черге йөрээл сөс салырын билир болур;
- Арт-сынга хамаарышкан бурунгу билиишкенинерни, ыдыктыг тос таңдыны, овааны алгаарынга өөренир;
- Суг дугайында тоолчургу чугааларны, аржаан, хартыгайлаарын тода билип алыр;
- Отка чалбарыырын, отка йөрээл сөс сөглээрин билип аптар аргалыг болур.

Г.Д. Сундуй. Улусчу ужурлар. «Бойдус болгаш улусчу ужурлар» 5 класс.

№ п/п	Темалары	Шагы	Кичээлдин хевири	Өөреникчилерниң билип алыр ужурлуг чүүлү	Ай, хүнү	Онаалгазы
I-ги улдуң – 10 шак						
1.	Амылыг бойдус.	1	Чаа тема тайылбыры	Бойдус дугайында ханы, делгем, харындаа тодаргай системалыг билиишкиннер.		Ар. 4. Айтырыгларга боданыр. Кыска чогаадыг «Бистиң төрөл аймактын дагылгазы». Презентация «Төрээн суурум даглар-биле хүрээленген».
2.	С. Сарыг-оол «Хамнаарак». М. Кенин-Лопсан «Овааны алгаары».	1	Чаа тема тайылбыры	Хамнаарак куштуң кадарчы кижиле бир-мөзүлежи.		Ар. 5, 6. Айтырыгларга боданыр. Хамнаарак деп куштуң болгаш оваа чуруун чуруур. Презентация «Хамнаарак – ыраажы куш», «Тывада оваа тейлер».
3.	С. Сүрүң-оол «Тывалаар кускун» (Тоожудан үзүндү).	1	Чаа тема тайылбыры	Тыва сөс, тыва чем, тыва хеп, тыва чаңчыл, тыва мал, тыва сагылга, тыва хам дээр кижиле ӗзулуг националист кижиле.		Чуруктарга презентация «Тыва хептер», «Тыва аыш-чем аймаа». Тыва дыл дугайында шүлүк шээжилеп алыр.
4.	Тыва улустуң оран дугайында билиишкени. Оран дугайында чалбарыглар.	1	Чаа тема тайылбыры	Оран – кедергей делгем уткалыг билиишкин. Кижиниң иштики сагыш-сеткили.		Ар. 9, 10, 11. Айтырыгларга боданыр. Чурук «Өскен-төрээн чуртумнуң таңды оранында өзүп турар аң-меңи, катчимизи».
5.	М. Эргеп «Кедергей-ле байлак оран». Үш оран дугайында.	1	Чаа тема тайылбыры	Тыва чурту кедергей-ле байлак оран. Аңчыларның аңнаашкын үезинде эскериглери.		Ар. 12, 13. Айтырыгларга боданыр. Чурук «Үстүү, ортаа, алды ораннарның онзагайы».
6.	Дээр	1	Чаа тема	Дээр, дээрлер –		Ар. 15, 16.

	дугайында. Дээр чадаары.		тайылбыры	делегей культуразының бир онзагайы. Тос дээр. Тыва кижиниң дээрге чалбарары. Дээрниң овур-хевири. Дээр – тускай күчүлүг оран.		Айтырыгларга боданыр. Чурук презентациязы «Дээрниң омур- хевирлери».
7.	Хүн дугайында. Хүн дуртунуң календары.	1	Чаа тема тайылбыры	Хүн – чылыгны, чырыкты болгаш бодунуң херелдерин хайырлап, чер кырында чуртталганы хандырып турар оран. Хүн дурту алды бөлүктүг.		Ар 18, 19. Айтырыгларга боданыр. Хүн дуртунуң календарын доктаадыр.
8.	Чайгы хүн дуртунуң ажыл-агый календары. Ай болгаш хүн дугайында.	1	Чаа тема тайылбыры	Хүн дуртун эт-сепке дегген хүннүн херелдеринден тодарадыр. Ай биле хүн – ыдыктыг чүүлдер.		Ар 21, 22. Айтырыгларга боданыр. Чурук презентациязы «Хүн туттуруушкуну». Ай, хүн дугайында тывызыктар, үлегер домактар тып бижип эккээр.
9.	С. Пюрбю «Белек».	1	Чаа тема тайылбыры	Чүүден артык ховар белек – чүрек-биле айны, хүннү эжеп бээри.		Ар. 24. Айтырыгларга боданыр. «Авамга белээм» деп шүлүк азы кыска чогаадыг бижиир.
10.	С. Сарыг-оол «Аңгыр- оолдун тоожузу» «Мөңге аржаан» (Тоолчургу чугаа).	1	Чаа тема тайылбыры	Чүү-даа чүве өлүр тынныг, өзөр назылыг болур, а мөңгеназын турбас. Мөңге ногаан ыяштар: чойган, пөш, шиви, хады, артыш, шаанак ...		Ар. 25. Айтырыгларга боданыр. Дыңнадыг «Тыва чуртунуң аржааннары», «Кожууннарда аржааннар», «Мээн кожуунумда аржаан».
II-ги улдун – 7 шак						
1.	Ай календары. Сылдыстар.	1	Чаа тема тайылбыры	Ай календарын чуруп, көрүп, санап өөренир. Үе-шагны, чүктерни, чүвелерниң аразында хемчээлин, агаар- бойдустун өскердишкенин кижилер сылдыстар		Ар. 26, 27. Айтырыгларга боданыр. Чуруктар презентациязы «Айдың дүн». Дыңнадыг «Чеди-Хаан,

				дузазы-биле билип ап чораан.		Үгер, Шолбан сылдыстар чүнү айтып турарыл?».
2.	Сылдыстар болгаш сылдыстар бөлүүнүң дугайында тоолчургу чугаалар. Сылдыстар дугайында тыва улустуң тоолчургу чугаалары.	1	Чаа тема тайылбыры	Сылдыстарның хевирлери колдуунда дириг амыттаннарга дөмей. Черде чеже кижиге бар-дыр, дээрде ынча сылдыс бар. Чеди-Хаан, Үш-Мыйгак, Үгер деп сылдыстарга онзагай аттарны тывысканы.		Ар. 28, 30. Айтырыгларга боданыр. Солун-оол Монгуштуң «Сылдыстар» деп ырызының сөстөрүн бижип эккээр, ырлап күүседир.
3.	Тыва авалыг планета.	1	Чаа тема тайылбыры	Дээрде бичии планеталар бар. Олар хүннү долганьптурар. 1982 чылда бир чаа планетага Надя Рушеваның адын тывыскан. Наталья Дойдаловна Ажыкмаа – 10 муң ажыг чуруктарны арттырган тыва кижиге.		Ар. 30. Айтырыгга боданыр. Дыңнадыг азы презентация «Надя Рушева – салым-чаянныг чурукчу».
4.	Хуу сылдыс.	1	Чаа тема тайылбыры	Кижиге хуу сылдызын билер, аңаа чалбарып чоруур болза эки. Ол төрүттүнген чылындан үндезилеттинер.		Дыңнадыг «Мээң кады-төрөөннерим Чеди-Хаанның сылдыстарында» .
5.	Черниң бодарааны. К. Кудажы «Черге йөрөөл».	1	Чаа тема тайылбыры	Дээр биле черниң холбаазының ачызында дириг чуртталга эгелээн. Чер – бойдустуң байлаа. Тыва улус черге кедергей ыдыктыг хамаарылгалыг. Чер – ием. Оглу, кызын төрөөн черим чемгербишаан. Шаа кээрге, чавызадыр чыдып аар мен, чараш черим илиг-даа бол көдүрлүш дээр. Өскөн черим өрү турзун, бедик турзун.		Ар. 34, 35. Айтырыгларга боданыр. Дыңнадыг «Хой – черден кастынып оьттаар азырал мал».
6.	Л. Чадамба «Бай-ла Тайгам».	1	Чаа тема тайылбыры	Бай-Тайга – байлак болгаш элбек дүжтүң ээзи.		Ар. 36. Айтырыгга боданыр. Ырыны

						шээжилээр. Дыңнадыг «Бай-Тайга кожуунда суурлар аттары», Презентация «Шыраа-Булак – улуг тайга».
7.	Делегей ыяжы.	1	Чаа тема тайылбыры	БЯш – кайгамчык өзүм. Ооң дазылдары, уну, будуктары, бүрүлери нарын тургузуглуг боорда, чаңгыс организмге хамааржыр. Чаңгыс будук сынар болза, бүдүн ыяш баксыраар. Кижиде, күрүне-даа ындыг тургузуглуг. БЯш – делегейниң, чуртталганың, бөлүк улустуң омур-хевири.		Ар. 38. Айтырыгларга боданыр. Дыңнадыг «Арыгда өзүп турар ыяштар».
III-кү улдун – 11 шак						
1.	Ыдык ыяштар.	1	Чаа тема тайылбыры	БЯшты онзагайлаар чаңчыл кайы-даа чонда бар. <u>Хадын</u> – чырык чүүлге, чалбыраашка, ак сеткилге дүүшкен. <u>Бамбук</u> – кижиде төүрүттүнгенде, өгленгенде, өлгенде, ыдыктаар. <u>Дуб</u> – ыдык ыяш, ооң иштинде бурганнар чурттап турар. <u>Шиви</u> – дидим, чоргаар, шынчы чоруктуң, мөңгө чүүлдүң, узун назынның омур-хевири. <u>Артыш</u> – ёзулал ыяжы. Артыштыг чер – бурганнар чурттап турар чер.		Ар. 39. Айтырыгларга боданыр. Чуруктарга презентация азы дыңнадыг «Ыдык ыяштар».
2.	Тыва улустуң ыяшка хамаарылгазы	1	Чаа тема тайылбыры	БЯш чүгле бойдустан байлаа эвес, кижиге хей-аътты, ажы-төлдү, аас-кежикти сөнөп болур күштүг чүүл. <u>Хам дыт</u> – бедик, уну чоон. Ажы-төлү доктаавас азы ажы-төлү чок улустуң аас-кежиктиг, ажы-төлдүг		Ар. 40. Айтырыгларга боданыр. Презентация азы дыңнадыг «Тыва чоннуң чалбарыыр, ыдыкшыдар ыяштары».

				чуртталга дилеп алыры. <u>Тел ыяш</u> – чаңгыс черге кожалаштыр шиви, дыт, теректиң үнери. Каң-кадык, арыг ханныг салгалдын омур-хевири. <u>Бай ыяш</u> – чаңгыс дөстөн муң ажыг будуктарнын чаттылып үнгени. Шыдалдыг амыдыралды сеткиир сорулгалыг.		
3.	Чадаң үнүштер.	1	Чаа тема тайылбыры	Тыва улус артыш, шаанак, шеңне, оргаадай дээн чижектиг чадаң үнүштерни янзы-бүрү ёзулалдар кылырынга, караң эмнээшкинге ажыглап чораан. <u>Артыш</u> - кижиде, аалда, кажаа-хораада багай чүүлдерни арыглап үндүрер. Ук үнүштер аразындан артыш онзагай черни ээлеп келген. Өшкү артыш, хой артыш, аът артыш деп аңгылаар. <u>Шаанак</u> – мөңгө ногаан чадаң үнүш. Чөдүлге, тыныш оруу кыскалаанда, артыш орнунга база ажыглап турар. <u>Шеңне</u> , шеңнелиг шай – эм шынары күштүүндөн аза безин дыынмас джир. Оргаадай – эр, кыстыг, кижиде дүрзүлүг: дурт-сынныг, баштыг, салааларлыг, холдарлыг, буттарлыг, ховар эм оът.		Ар. 42. Айтырыгларга боданыр.
4.	К. Бегзи «Шеңне чечээ».	1	Чаа тема тайылбыры	Шеңне – өңгүр, чараш, чассыг, чайга четпейн эстей бээр чечек.		Ар. 44. Айтырыгга боданыр. Презентация азы дыңнадыг «Чечектер –

					черниң кырының каастакчызы».
5.	Оргаадай казарда чалбарыг.	1	Чаа тема тайылбыры	Оран-таңдызындан оргаадайны хайырлаарын, аарыг-аржыкка туттургаш ону дилеп келгени.	Презентация азы дыңнадыг «Оргаадай – кижидүрзүлүг үнүш».
6.	Төрөөн черим даштары.	1	Чаа тема тайылбыры	Даштар тускай төөгүлүг, ужуруткалыг, чажыттыг. Төрөөн чуртгун (черлерниң), өг-бүлениң кандыг-бир онзагай демдектери, сүзүглелдери сиңниккен даштарны ужурулуг даштар дээр. Оларны бөлүктээрге: эдилел, төрөл бөлүк улустун, төө-тураскаалдыг, чурт-девискээр, ойнаар, көдүрер, суг, каасталга даштары дээр.	Ар. 45. Айтырыгларга боданыр. Презентация азы дыңнадыг «Эдилел даштарының онзагай демдектери».
7.	Төөү-тураскаал даштары.	1	Чаа тема тайылбыры	Төөү-тураскаал даштарынга көжээ даштар, кижикөжээлер, хаяларда бижимелдер болгаш дүрзүлөр, даш овуру-хевирлер хамааржыр.	Ар. 47. Айтырыгларга боданыр. Презентация азы дыңнадыг «Бижиктиг-Хаяның чажыды».
8.	Чурт-девискээр даштары.	1	Чаа тема тайылбыры	Чурт-девискээр даштарынга оваалар, боду бүткен даштар (Самыылыгның чүрээ, Теве-Хая, Дөгээ...) хамааржыр. Тывада оваалыг черлер: Он-Кум (Улуг-Хем), Адар-Төш (Чөөн-Хемчик), Өвүр оваазы, Калдак-Хамар (Тес-Хем)... Артка келген кижидаш оовага даш салыр, кадаан баглаар, чеминиң үстүн чажар.	Ар. 48. Айтырыгларга боданыр. Презентация азы дыңнадыг «Бижиктиг-Хаяда Кижикөжээ, Үш угбашкы».
9.	Ойнаар даштар.	1	Чаа тема тайылбыры	Оюнга хереглээр даштар: сайзанак даштары, кижидаштар, көдүрер даш.	Ар. 48, 49. Айтырыгларга боданыр. Презентация азы

						дыңнадыг «Тывада көдүрер даштыг черлер».
10.	Суг даштары.	1	Чаа тема тайылбыры	Тожунуң Доора деп черде Чараш-Даштыг деп хем бар. Оон даштары дириг амытаннар дүрзүлүг. Боду бүткен даштарга кайы хамаанчок дегбес. Туң – терең хемнер, далай дүвүнүң дажы. Ону үрерге, күштүг үн үнер.		Презентация азы дыңнадыг «Тывада хемнер болгаш хөлдөр».
11.	Каасталга даштары.	1	Чаа тема тайылбыры	Каасталга даштары ужур-уткалыг. Оларга кыс кижиниң чинчи- шурулары, сыргалары, билектээштери, билзектериниң карактары, а эр кижиниң бижээниң сывы, чиңзелиг бөргүнүң одагазы дээш өске-даа чүүлдер хамааржыр.		Презентация азы дыңнадыг «Каасталга даштары чүнү айтып турарыл?».
IV-кү үлдүң – 9 шак						
1.	Чонар даш.	1	Чаа тема тайылбыры	Чонар даш – онзагай даш. Ол (агальматолит) ТР- ның байлаа, улусчу культураның бир нептереңгей кезээ. Сураглыг даш чонукчулары Бай- Тайга кожууннун Кызыл-Даг сумузунда чурттап чоруур. Тыва даш чонукчулары колдуунда дириг амытаннар дүрзүзү кылыр. Сураглыг даш чонукчулары Хертек Тойбу-Хаа, Раиса Аракчаа, Бригад Дүпчүр ...		Ар. 51. Айтырыгларга боданыр. Презентация азы дыңнадыг «Чонар даштан дүрзүлөр», «Бай- Тайгада чонар даш».
2.	Төлге даштары.	1	Чаа тема тайылбыры	Тыва улустун төлгезинде хуваанак даштары көскү черни ээлеп турар. Ук даштарның саны – 41, өңү кандыг-даа болур. 41 хемден чаңгыстап		Ар. 52. Айтырыгларга боданыр. Презентация азы дыңнадыг «Хуваанак салыры».

				чыгган болгаш каракуштуң боскаандан алган даштар-биле хуваанак салырга, кончуг шын болур. Аштарны хуваап салыр боорга, ук төлгени хуваанактаары дээр. Хуваанакты салыры тускай чурумнуг. Ону кургаг артыш-биле холааш, торгу пөске шарыыр.		
3.	Арт-сынга хамаарышкан бурунгу билиишкиннер.	1	Чаа тема тайылбыры	Арт – черниц бедии, шыпшыы, улуг оруктуң ортузу. Арт ажарын шагдан тура кижилер амыдыралдың бир бергези-биле дөмейлеп чораан. Арт кырынга келген улус аът-хөлүнден дүжер, ооң ээзинге чеминиң дээжизин сөңнээр, алгыш-йөрээлин салыр, чаламазын баглаар, арт кырында оваага ыяап-ла даш салыр.		Ар. 53. Айтырыгларга боданыр. Чогаадыг-сактыышкын «Артты ажып эрткенивис».
4.	Ыдыктыг тос таңды.	1	Чаа тема тайылбыры	Тос – ыдыктыг сан. Чижээ: Иезиниң иштинге тывылган уруг тос ай болгаш четчип, боттанып, чалараар. Тывада ыдыктыг тос кол таңды бар.		Ар. 54. Айтырыгларга боданыр. Дыңнадыг «Тос – ыдыктыг сан».
5.	Суг дугайында тоолчургу чугаалар.	1	Чаа тема тайылбыры	Суг – черни тывылдырарынга киришкен кол элементилерниң бирээзи. Делегей эн баштай сугдан бүткен. Суг бүрүзү: бичии дамырак-даа, кара суг-даа, улуг хем-даа ээлиг. Тыва чонда суг – онзагай оран. Ону Ус оран дээр.		Ар. 56. Айтырыгларга боданыр. Дыңнадыг «Хемчик хемде балыктарның хевирлери».
6.	С. Сүрүң-оол «Ырла, Хемчик».	1	Чаа тема тайылбыры	Хемчик – Улуг-Хемге үнүн каткан, унун дургаар тараажылар,		Ар. 58. Айтырыгларга боданыр.

				кадарчылар хөглөп турар, чуртту, чонну, чуртталганы, ажыл-ишти, амыр-дышты алдаржыткан төнмөс ырлыг төрөөн хемим.		Видеоролик «Хемчик хемниң агымнары».
7.	Аржаан. К. Кудажы «Сугга йөрөөл». Хартыгайлаары.	1	Чаа тема тайылбыры	Аржаан – ыдык сөс азы эм суг дээн уткалыг. Тываулустун ужурунда кижиге аржаанга чүглө кадыкшылын быжыглаар эвес, а сагыш-сеткилин арыглаар. Тыва өг-бүлө чыл санында аржааннаар чораан. Аржааннап келген кижиге агын-көгүн баглап, ажы-чеминиң дээжизин аржаан ээзинге сөңнээр. Аржаандан чоруп тура, ооң девискээрин аштап-арыгшлаар, ээзинге четтиргенин илередир, байырлажыр. Тыва кижиге кылаң сугну ыдык кылдыр, алдын кылдыр көрүп чораан. Суглар бажын – кадагалаар, унун – камнаар, арыг сугну аржаанга дөмөйлээр, агым сугну амы-биле чижеглээр, кара сугну – каастаар, камгалаар, хумагалаар, а хемнер унун, хөлдөр эриин – бокталдырбас.		Ар. 61. Айтырыгларга боданыр. Дыңнадыг «Аржаанга сагыр ужурулар».
8.	Отка чалбарыыры.	1	Чаа тема тайылбыры	От – кижини өске дириг амытаннардан ылгай көөр демдек. От – кижилерниң амыдыралының дөзү, өг-бүлениң чылыгы-чырыы, чаяалгазы. Оттун ажык-дузазы хөлчөк улуг болганындан чон бүрүзү аңаа чалбарып, янзы-бүрү чаңчылдарны ,		Ар. 63. Айтырыгларга боданыр. Кыска чогаадыг азы шүлүк «От – амыдыралдың дөзү».

				ужурларны сагып чораан.	
9.	Т. Кушкаш «От чаячы». К. Кудажи «Отка йөрээл».	1	Чаа тема тайылбыры	Тывалар отту «от чаячы» дээр. Отче суг чүве чашпас, бок октавас. Өшкен дээштиң от орну баспас, артавас. Отту тос-биле кыпсырга, ол арыг болур. Өске чүүлдер-биле кыпсыр болза, от бужартаар, хорадап химирени бээр. Хорадаан оттун шимээни бир өске, кедерезе арынче көстерин чажа бээр. От ээзи кыс кижиге болур. Ынчангаш кыс улус одун-көзүн хүндүлээр дизе чугайлаар, аштаар, ажаар-карактаар, чемгерер, арыг-силиг тургузар. Ук чүүлдер сагыттынмай турар кыс улустун одунун ээзи аш болур. Эртеңги шайның үстүн ыңай-бээр чажып, отка амзадыр. Аалчы кээрге араганы, аышты-чемни амзаар мурнай, баш санай отче сөңнээр. От-көс – бурган, кежик, чүдүг, сүзүг. От-көс-биле ойнаар болза, оюп эртпес очалаңга ораажып боор.	Ар. 65, 69. Айтырыгларга боданыр. Презентация азы дыңнадыг «Отче өргүүр чемнерниң дээжизи».